

1. Ταφος του Ορχομενου, ο όνομαζομενος «Θησαυρός του Μινυου». Το ύψος της εισόδου είναι 5,60 μ. Η πλάγια εισόδος, άριστερα, οδηγούσε στον κτιστό πλευρικό θάλαμο.

ΘΑΝΑΤΟΣ και ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Τύποι και Μορφές ταφικών μνημείων

Από τούς πανάρχαιους, και πολύ μακρινούς χρόνους τής καταγωγής τοῦ ἀνθρώπου ὁ πολιτισμός, πού αὐτός δημιούργησε, ἐδηλώθηκε μέντονα ιδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιά τὴ λατρεία τῶν νεκρῶν. Ἀπό τῇ στιγμῇ μάλιστα πού οἱ ἀνθρωποὶ ἀρχισαν νά σχηματίζουν σαφεῖς ιδέες γιά τῇ ζωῇ καὶ τὸν θάνατο καὶ νά δημιουργούνται οἱ διάφορες θρησκευτικές δοξασίες γύρω ἀπό τό νεκρό σῶμα, οἱ τάφοι ἀποκτοῦν δὲ καὶ μεγαλύτερη σημασία καὶ γνωρίζουν δὲ καὶ περισσότερους τύπους καὶ μορφές.

Τά ταφικά μνημεῖα, καθρέπτες τῶν ἀντιλήψεων καὶ σχέσεων τῶν κοινωνιῶν μέ τὸ δράμα τοῦ θανάτου, προσπαθοῦν νά μειώσουν τό μακάθριο χαρακτήρα του ἀναλαμβάνοντας νά διαφυλάξουν ἀκέραιη τὴν ἀνάμνηση τῶν νεκρῶν πού βρίσκονται μέσα σ' αὐτά.

Ἡ μελέτη τῶν ἐπιτύμβων μνημείων στὸν Ἑλλαδικό χώρῳ, ἀπό τοὺς προϊστορικούς μέχρι τοὺς νεότερους χρόνους, θέμα πλούσιο καὶ ἀνεξάντλητο, δέν ἀποτελεῖ μά συστηματική ίστορική προσέγγιση μέ τὴ συντομία πού ἐδῶ ἐπιχειρεῖται, ἀλλὰ μιά προσπάθεια σκιαγράφησης καὶ ἀπεικόνισης μερικῶν παραδειγμάτων πού παρουσιάζουν ιδιαίτερο ἀρχιτεκτονικό ἐνδιαφέρον καὶ ἀποτελοῦν σταθμούς στὴν ταφική ἀρχιτεκτονική.

Μαρία Καμπούρη

Αρχαιολόγος

Τά ταφικά μνημεία τής Μυκηναϊκής περιόδου, άξιόλογα δείγματα τής μεγάλης σημασίας πού δινόταν στη μετά θάνατο ζωή, άποτελούν έκπληκτικά έπιπεύματα για τήν έποχή τους. Οι θολωτοί τάφοι κτισμένοι με τό έκφορικό σύστημα και λαξεύτη πολυτελή τοιχοποιία άποτελούν ένδειξης μεγάλης αρχιτεκτονικής. Παρόλο πού έχειται ταφικά ήταν άδρατοι, γιατί οι καλύπτονταν με χώμα, δίνουν μεγαλειώδη έντυπωση και παρουσιάζουν μεγάλες αρχιτεκτονικές άρετές. Οι άρχαιοι «Ελληνες τούς γνώριζαν και τούς δόμαζαν «θησαυρούς».

Ο «θησαυρός τού Ατρέα» (1250 π.Χ.) στις Μυκήνες, γνωστός ως «τάφος τού Άγαμέμνονα» είναι τό σπουδαίοτερο παράδειγμα θωλωτού τάφου. Η διάμετρος του θολού είναι 14,50 μ. και το ύψος 13,20. «Ένα μικρό πλευρικό δωμάτιο, λαξεύτο στό θράχο. Εμεινει φίνεται άτελειώτα. Έξαιρετικά φροντισμένη και μεγαλοπρεπής ήταν η είσοδος και η πρόσσωψη¹. «Άλλα σπουδαία μνημεία του είδους είναι δε λεγομένος τάφος τής Κλυταιμήστρας στην Ιδια περιοχή και δι «θησαυρός τού Μινύου» στον Όρχομενον τής Βοιωτίας, για νά πειριριστούμε στα πού γνωστά άπο τα πολυάριθμα παραδείγματα, πού έχουν θεβεῖ στόν έλλασκο χώρα (Πελοπόννησο, Αττική και Βοιωτία) (εικ. 1).

Οι άρχαιοι «Ελληνες, παρόλο πού τιμούσαν με θερμή λατρεία τούς νεκρούς και στολίζαν τούς τάφους τους, δε μᾶς άφησαν αρχιτεκτονή-

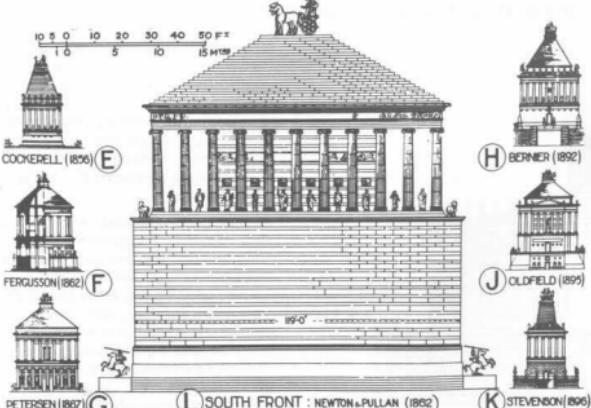
ματα μεγαλόπρεπα έκτος άπο έλαχιστα παραδείγματα. Η αρχιτεκτονική φινεται πώς ήταν προορισμένη νά υπορετήσει τή θρησκεία, κτίζοντας μεγαλοπρεπείς ναούς στους θεούς. «Έτοι, από τή γεωμετρική έποχη μέχρι τό τέλος τού 4ου αι.², παράλληλα με τά πλούσια έθιμα ταφής τους, άνεπτυχαν μιά ποικιλά υπέργειων ταφικών μνημεών — σήματα πάνω στον τάφο — πού μπορεί νά μην παρουσιάζουν μέμεσο αρχιτεκτονικό ένδιαφέρον, είναι ώστος στόιστουργήματα πλαστικής και άγγειογραφίας. Τά γεωμετρικά άγγεια τού Διπύλου (κρατήρες), τά έπιτύμβια άγλαμάτα (κούροι - κόρες), τά έπιτυμβια άνάγλυφα, οι περίφημες άνθεμωτές ή άστεματικές άπτικές στήλες, οι λευκοί λήκυθοι και τά ναόσχημα κτίρια, είναι έλαχιστα δείγματα δεσμομού και άγαγτας των όρχων στη μητή τών νεκρών. Τά ξεχωριστά άυτά έπιπεύματα τής άρχαιας τέχνης μαρτυρούν τήν υψηλή καλλιτεχνική ποιότητα τών τεχνιτών, τήν αισθητική παιδεία και εύαισθισησία τής κοινωνίας πού τά χρηματοποιούσε και αντανακλούν τό βαθύ πνευματικό περιεχόμενό της.

Τά μεγάλα παραδείγματα τού είδους, άνηκουν κυρίως στόν 4ο αι. πού μέ τίς θαθύτατες πολιτικές κοινωνικές άνακατατάξεις προετοίμασε τή νέα φάση τού έλληνισμού. Σ αύτον τόν αίώνα είναι πολύ χαρακτηριστικό ότι άρχιζουν νά άνεγενται έπιβλητικά ταφικά μνημεία στή Μ. Ασία πού ήδη ήταν ιδιαίτερα άγαπτά άπο τούς άρχαιοκους και κλασι-

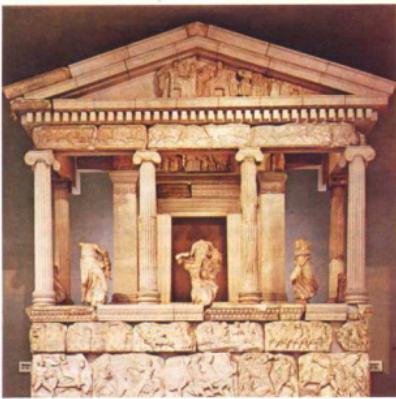
κούς άκομη χρόνους. Βέβαια οφείλουμε νά τονίσουμε ότι δέν πρόκειται για τάφους κοινών θνητών.

Τό πιο λαμπρό ταφικό μνημείο τής διαρραϊότητας ύπτηρε τό Μαυσωλείο τής «Αλικαρνασσού (350 π.Χ.) πού οι δάρχαιοι θεώρονται ένα από τά έπιπλα θαύματα τού άρχαιου κόσμου. Η πολυτέλεια και τό μέγεθός του συντέλεσαν ώστε τό δόναμο Μαυσωλείου νά δηλώνει τά μεγαλοπρεπή και έπιθλητικά ταφικά μνημεία σ' όλες τί συγχρονες εύρωπαις γλώσσες. Τό έργο άρχισε νά κτίζεται άπο τόν Μαύσωλο, μικρασιάτη δυνάστη τής Αλικαρνασσού και συνεχίστης άπο τή ούζυγο του Αρτεμισία. Αρχιτέκτονες ήταν ό περιφήμος Πιυθέός και δι συνεργάτης του Σάτυρος πού συνέγραψαν και σχετικό βιβλίο (χαμένο σήμερα) για τό έργο τους. Βέβαια δέν γνωρίζουμε μέ άκρισια τή μορφή του, μια και τά κτίριο καταστράφηκε στό μεσαίωνα, άλλα πολλά άρχιτεκτονες, βάσει των περιγραφών τού Βιτρουσίου και Πλίνιου, έπιχειρησαν άναπαραστάσεις πού είναι διγνώστα πόσο προσεγγίζουν τήν πραγματικότητα³ (εικ. 2). Φινεται πάντως ότι τό Μαυσωλείο είχε μιά ψηλή θρόγγωνα βάση (πόδιον) στήν δημοια πατούσε περιμετρικό ινώκουριμον πειριστάλιο, με 36 κίονες και ψηλή πυραμιδεσδήθι βαθμιδωτή στήγη στήν κορυφή τής δημοια μήπήρε τέθριπτο μέ τά κολοσσιαία άγλαμάτα τού Μαυσώλου και τής Αρτεμισίας. Ο γλυπτικός δάικοσμος τού μνημείου ήταν έπιπλος καταπληκτικός⁴ και είναι γνωστό ότι έργαστηκαν έκει τέσσερις κορυφαίοι γλύπτες τής έποχης (Σκόπας, Βρύεις, Λεωχάρης, Τιμόθεος), τά πολλά λαμπρά όνδρατα καλλιτεχνών τού 4ου αίώνα.

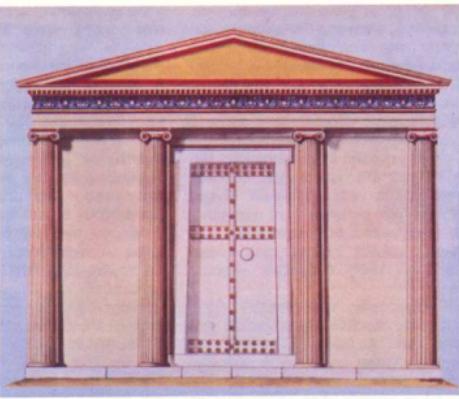
Βέβαια ένα τέτοιο ταφικό κτίσμα ήταν ένοι πρός τό άρχαιο έλληνικό πνεύμα δύο και άν στή σύνθεσή του είχαν χρηματοπιθεί κλασικές γλυπτικές και αρχιτεκτονικές μορφές. Οι ρίζες ώστοσο τού έκαστου αύτού μνημείου βρίσκονταν σέ παλιότερο παραδείγματα τής Μ. Ασίας στό περιφήμο «Μνημείο τών Νηρηδών», στήν Ξάνθη τής Λυκίας (περίπου 400 π.Χ.) και στό λιγότερο άξιόλογο αρχιτεκτονικό, άλλα σημαντικό γιά τίς άναγλυφες παραστάσεις του, «Ηρώον τού Γκιουλμπασί» στήν Ιδια περιοχή. Άλλα παραδείγματα μεταγενέστερα, άπο τό μικρασιατικό χώρο, είναι ο τάφος γνωστός ως «Λιοντάρι τής Κνίδου» (350 π.Χ.), τά τάφος στά Μύλασα (316 π.Χ.) πού άναγγέλλουν, παρόλη τή στενή σχέση πού διατηρούν μέ τήν κλασική παράδο-

2. Τό Μαυσωλείο τής Αλικαρνασσού. Διάφορες προτεινόμενες άναπαραστάσεις τού μνημείου.

3. Ξάνθος, «Τὸ μνημεῖο τῶν Νηρηιδῶν» πού σήμερα βρίσκεται στό Βρετανικό Μουσείο.

4. Αναπαράσταση ναόσχημης πρόσοψης ιωνικού ρυθμού μακεδονικού τάφου της Βεργίνας (κατά Κ. Ρωμαίο).

ση, τίς νέες κατακτήσεις τῆς Ἑλληνιστικῆς τέχνης (εἰκ. 3).

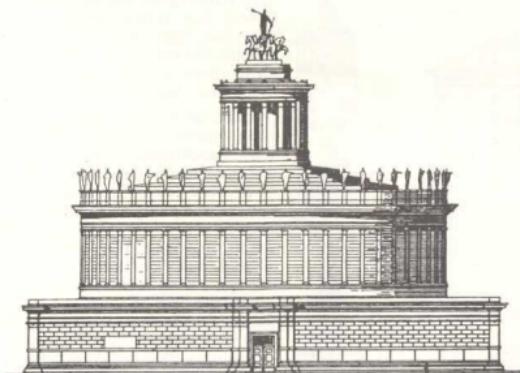
Οι θαύμεις μετασχηματισμοί τῆς Ἑλληνικῆς κοινωνίας μετά τὸ θάνατο τοῦ Μ. Ἀλεξανδροῦ συνεπέλεσαν ὥστε τά μεγάλα καὶ πολυτελὴ μνημεῖα τῶν τοπικῶν ἡγεμόνων τοῦ τύπου τοῦ μνημείου τῶν «Νηρηιδῶν» - ἢ τοῦ Μαυσωλείου νά διαδόθουν πλατιά στὸν Ἑλληνικὸ χώρο (Μαυσωλεῖο τοῦ Μπελεύ κοντά στή Σμύρνη κ.ἄ.). Ἐναν ἄλλο τύπο ἐπιβλητικῶν μνημείων αποτελούν οἱ λεγεμονεῖ μακεδονικοὶ τάφοι. Η δόνομασία τους ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι ἐπιχωρίζουν στῆ Μακεδονίᾳ καὶ σὲ περιοχές πού οἱ Μακεδόνες ἔγκαταστάθηκαν

(π.χ. Ἀλεξάνδρεια). Τὰ παλιότερα παραδείγματα άναγονται στὸν 4ο αι. π.Χ. ἐπικρατοῦν δῆμας στά Ἑλληνιστικά χρόνια καὶ διαδίδονται γοργά καὶ ἄλλες περιοχές τοῦ ἀρχαίου κόσμου.

Οι μακεδονικοὶ τάφοι ξαρκαπτηρίζονται ἀπό ἐναν ὑπόγειο θολωτό θάλαμο, στεγαζόμενο μὲ κυλινδρικὴ καμάρα τοῦ ὄποιοῦ ἡ ναόσχημη πρόσωψη διακοσμεῖται μὲ ίδαιτερη φροντίδα, παρά τό γεγονός ὅτι θά παρέμενε για πάντα ἀδράτη. Οἱ προσόντες ιωνικοῦ ἡ δωρικοῦ ρυθμού κοσμούνταν συνήθως μὲ γραπτές ἡ ἀνάλυσης ζωφόρους, μεγάλα μαρμάρινα υθρόφυλλα μὲ διακοσμητικές ἐφέλι-

δες (κεφάλια καρφιών) καθώς καὶ μὲ γραπτές παραστάσεις (εἰκ. 4). Στό ἐσωτερικό τῶν τάφων τοποθετούνται ἡ κλίνη τοῦ νεκροῦ πού συνήθως ἦταν πολυτελής πολλές φορές μὲ ἔγχρωμη διακόσμηση καὶ ἐνθετα μεταλλικά κοσμήματα. Ἀπό τούς καλύτερο διατηρημένους τάφους είναι ὁ τάφος τῶν Λευκαδίων (κοντά στή Νάουσα) μὲ δύόφορη πρόσωψη καὶ ἔξαιρετη γραπτή παράσταση (μέσα τοῦ 2ου αι. π.Χ.) καὶ ὁ τάφος τῆς Βεργίνας τοῦ Κ. Ρωμαίου μὲ ναόσχημη πρόσωψη ιωνικού ρυθμού, δῆμας ἐπίσης καὶ οἱ πολλοὶ γνωστοὶ σὲ δῆλους θαυματικοὶ τάφοι τῆς Βεργίνας πού πρόσφατα ἔχουν ἔρθει στή φῶς. Οἱ τυμβόχωστοι μακεδονικοὶ τάφοι συναντούνται σὲ περιοχές πού διατηρούσαν τὸ θεμό τῆς θασιλείας, χωρὶς αὐτὸν νά σημαίνει διὰ όλοι οἱ τάφοι ἀνήκουν σὲ θασιλικά πρόσωπα. Πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς, δῆνας μπορεῖ νά ύποθέσει κανεῖς ἀπό τίς γραπτές παραστάσεις, ἀνήκουν καὶ σὲ ἐπιφανεῖς τοπικούς ἀρχόντες ἡ στρατιωτικούς ἐταίρους.

Ἡ Ρώμη πού δρέθηκε κληρονόμος τῆς Ἑλληνικῆς ἀρχαιότητας σέ πολλούς τομεῖς, ἔτοι καὶ στό θέμα τῆς ταφικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, συνέχεισ πολλές μορφές τῆς, δῆνας μεγαλύτερες πλουσιότερες καὶ περισσότερο ποικίλες ἀπό τις Ἑλληνικές. Ἀπό τό πλήθος τῶν ταφικῶν μνημείων σέ τύπους καὶ μέγεθος, ξαρκαπτηρικοῖ είναι δῆτι οἱ μνημειώδεις τάφοι καὶ τά μαυσωλεῖα τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς εἰ-

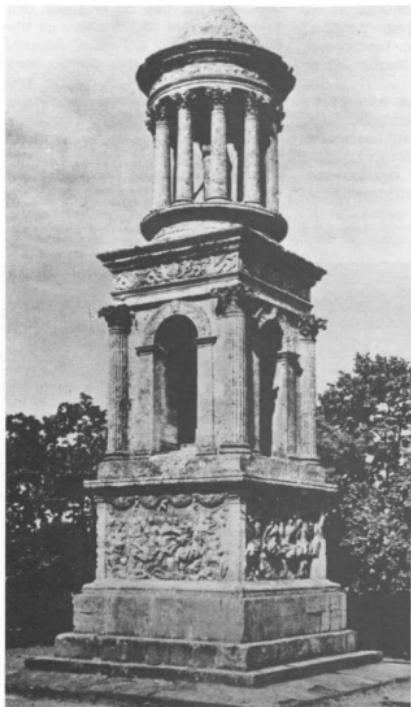
5. Ρώμη, Μαυσωλεῖο τοῦ Αδριανοῦ, γνωστό σήμερα ως Castello S. Angelo.

χαν περίκεντρη διάταξη. Τά μεγάλα μαυσωλεύα τῶν αὐτοκρατόρων, στὴ Ρώμη, γιγαντιάων διαστάσεων ὑψώνονταν σά χαμπλοὶ κυκλινδρικοὶ πύργοι πάνω σε ποδίο καὶ κορυφώνονταν μὲν κωνικὸν ἔξαρμα μορφῆς τύμβου. Ἐτοι ἡ εἰκόνα τῶν ύπογειων θωλῶν κτισμάτων μεταβαλλόταν σέ δρατή πραγματικότητα.

Οἱ τάφοι τοῦ Αὐγούστου καὶ τοῦ Ἀδριανού ἀποτελοῦν γιγαντιάς κατασκευές κυκλικῆς κάτωψης μὲ φανερές τίς προθέσεις ἐπιθολής, γοήτρου καὶ ἐντυπωσιασμοῦ. Τὸ μαυσωλεῖο τοῦ Αὐγούστου (28 π.Χ.) φτάνει σέ ἔξαιρετικά ἀσυνθίστες διαστάσεις με διάμετρο 88 μ. καὶ πέντε κυκλικοὺς περιμετρικοὺς διακτύλους. Τὸ μαυσωλεῖο τοῦ Ἀδριανοῦ (135 μ.Χ.) γνωστὸ στήμερο ὡς Castello S. Angelo, ἦταν ὅπλα τὰ ποιηματικά ταφικά μνημεῖα τῆς Ρώμης (εἰκ. 5).

Τὴν προτίμηση τῆς Ρώμης στὸ κυκλικὸ σῆχμα δεῖχνουν καὶ ὅλα μνημεῖα, λιγότερο μεγαλόπρεπα, πού συναντοῦμε στοὺς μεγάλους δρόμους τῆς πόλεως, τῇ Via Appia καὶ τῇ Via Latina. Ὁ τύπος τῶν ταφικῶν κυκλικῶν κτισμάτων ὀφειλει γρήγορα νά ξαπλωθεῖ καὶ στὶς ἄλλες ἐπαρχίες τῆς ρωμαϊκῆς ἀυτοκρατορίας. Τὸ μαυσωλεῖο τοῦ Ἰουλίου (40 π.Χ.) μνημεῖο ἰδιαίτερα πρωτότυπο, στὸ Saint-Rémy-de-Provence, δεῖχνει τὴ στάθερή ἐμμονῆ στὸ συμβολισμὸ τοῦ κύκλου, ἔται καθώς σέ τρίτο ἐπίπεδο ἐναὶ περικεντρῷ κιονοστόρικο στοιχεῖο μὲ κωνικὴ στέγη ἔρχεται νά στεφανώσει τὴν τετράγωνη ψηλή βάση καὶ τὸ τετράπυλο σέ μορφὴ θριαμβικοῦ τέρῳ κτίσμα (εἰκ. 6). Ἀργότερα στὸ ἴδιο πνεύμα τοῦ περικεντροῦ μνημεώδους κτιρίου θετοῦ κτιστούν καὶ ἄλλα μαυσωλεῖα μέ περισσότερο ἐνδιαφέρουσα τὴ διάταξη τοῦ ἐσωτερικοῦ

χώρου σέ παντοιεδεῖς τύπους, παρεμφερεῖς πρὸ τούς κυκλικούς ρωμαϊκούς ναούς (μαυσωλεῖο Διοκλητίανου στὸ Σπαλάτο, μαυσωλεῖο Γαλερίου στὴ Θεσσαλονίκη, ἡ γνωστὴ Ροτόντα τοῦ Ἀγίου Γεωργίου). Παράλληλα μέ τὰ κυκλικὰ μεγαλόπρεπα ταφικά κτίσματα στοὺς ρωμαϊκούς χρόνους ἐμφανίζονται καὶ οἱ ναόσχημοι τάφοι καὶ μαυσωλεῖα πού γνώρισαν ιδιαίτερη σημασία καὶ διάδοση στὴν Ἀνατολή. Εἶχαν τὴ μορφὴ ναοίσκου, συνήθως προστύλου πάνω σέ ψηλό πόδιο, ἡ θαυμιδωτὴ βάση καὶ ἀγάλματα ἡ κόχγη στὸν ἐπάνω κυριως χώρῳ (Ρώμη, Τερμησσός, Ηϊδρα). Μεγάλη σημασία γιά τὸ ἀρχιτεκτονικό τους ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν ἐπίσης τὰ ταφικὰ μνημεῖα τῆς Πέτρας, στὰ βόρεια σύνορα τῆς Ἀραβίας, πού μιμούνται πρόσφεις κτιρίων μέ δύο ἢ τρεῖς ὄρδους, σκαλισμένους στὸ φυσικό βράχο (7).

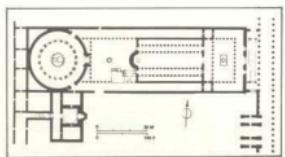
6. Saint-Rémy de Provence, Γαλλία, Μαυσωλεῖο τοῦ Ιουλίου.

7. Πέτρα, Ταφικό μνημεῖο σκαλισμένο στὸ βράχο πού μιμεῖται πρόσφιν κτιρίου.

Ο χριστιανισμός με τήν υπέροχη ένθυμοτή στή ή επίγεια ζωή δέν είναι πάρα τό πέρασμα γιά τήν αιώνια (ζωή), θά δώσει μία πλατεία θέση στό θέμα τού θανάτου άπό την έμφανσιον του μέχρι σήμερα. Έτσι θά γεννηθεί μιά πλούσια φιλοσοφία, φιλολογία και τέχνη γύρω άπό το θάνατο με πλούσιους καρπούς σ' όλους τους τομείς του πνευματικού βίου τών Χριστιανών.

Τά πρώτα χριστιανικά ταφικά κτίσματα (τάφοι, κοιμητήρια, κατακόμβες, μαρτύρια) παρά τό μικρό αρχιτεκτονικό ένδιαφέρον τους, έχουν βασική σημασία γιά τήν πρώτη παλαιοχριστιανική έποχή, γιατί προσφέρουν τό κύριο άποδεικτικό ίλικο της τέχνης τής περιόδου αυτής και βρίσκονται σε άμεση σχέση με τή λατρεία τῶν μαρτύρων και τά νεκρικά θέμα τῶν πρώτων χριστιανῶν. Ιδιαιτέρω τά μαρτύρια (μεμορία): κτίρια μικρά ή μεγάλα, πού προορίζονταν γιά τήν άναδειξη τῶν τάφων τῶν μαρτύρων. Στούς τρεις πρώτους αιώνες ήταν άπλοι τάφοι πού είχαν άπλως ένα κιβώτιο ή στέγαστρο, άλλα μετά τήν έπικράτηση τού Χριστιανισμού στίς θέσεις τῶν παλαιών αὐτῶν τάφων ιδρύθηκαν μαρτύρια — κυρίως περίκεντρα ή σταυρικά πού παράλληλα με τή λατρεία τῶν λειψάνων άνταποκρίνονταν και στίς άνάγκες τῆς θείας λειτουργίας. Τά σημαντικότερα ύπογεια κομητήρια, οι γνωστές σ' όλους άπό τή ζωή τῶν πρώ-

8. Κατοψή του Παναγίου Ταφού και της βασιλικής της Αναστάσεως στην Ιερουσαλήμ.

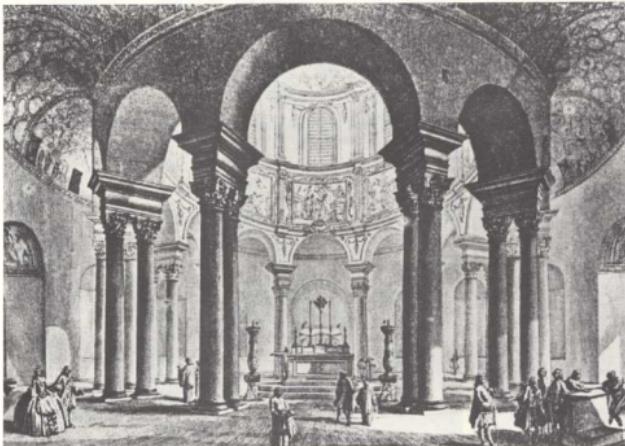
των Χριστιανών «κατακόμβες» άξιόλογα μνημεία τέχνης περιουσότερο γιά τό ζωγραφικό τους διάκοσμο παρά για τό αρχιτεκτονικό τους ένδιαφέρον, σώζονται σε μεγάλες έκτασίσις στη Ρώμη και στη Σικελία. Στήν Έλλαδα έχουν έπιστραμνεί στη Μήλο, ένων στήν ητειρωτική Έλλάδα είχαν θρεθεί παραδείγματα μεμονωμένων ύπογειων τάφων κτιστών με λίθους και πλίνθους (Δελφούς, Θήβα, Θεσσαλονίκη). Οι τάφοι αύτοί, τρίκογχης μορφής, παρουσιάζουν μεγάλο αρχιτεκτονικό ένδιαφέρον, άπό τή μιά μεριά γιά τήν τυπολογική τους διάταξη, πού σχετίζεται με τά μεγάλα ύπεργεια ταφικά μνημεία, άπό τήν άλλη γιά τίς λύσεις τῶν κατασκευαστικών προβλημάτων τους (θελοδομία).

Η έποχη τῶν μαρτύρων, τῶν ιδιωτικῶν ναών και τῶν κρυπτογραφικῶν συμβόλων κλείνει με τήν ειρήνευση τής Έκκλησίας. Έτσι μετά τό θρίαμβο τού Χριστιανισμού άρχιζουν νά κτίζονται τά γνωστά χριστιανικά μαυσωλεῖα.

Η αναγνώριση τού Χριστιανισμού άπό τόν Μέγα Κωνσταντίνο, ώς έπισημης θρησκείας τής νέας αυτοκρατορίας, παρόλους τούς καινούργιους προσανατολισμούς πού θά δώσει στήν αρχιτεκτονική και τήν τέχνη, δέν θά έμποδισει τούς αρχιτέκτονες νά άκολουθησουν, στην ανέγερση τῶν ταφικών κτιρίων, την παράδοση τῶν αύτοκρατορικῶν ρυματικῶν μαυσωλείων. Τό πιό σπουδαίο κτίσμα τού είδους όποτε είλει ο Πανάγιος Τάφος με τήν έκκλησία τής Αναστάσεως στά «Ιεροσόλυμα», πού οι αρχιτέκτονες μημητήκαν άργοτέρα σε άλλα κτίρια στήν Κωνσταντινούπολη και τή Ρώμη (εικ. 8).

Στή Ρώμη τό Μαυσωλείο τής Αγίας Ελένης, τής Αγίας Κωνσταντίας (κόρης τού Κωνσταντίνου) και τού San Stefano Rotondo μέ τίς συνθετότερες κατώφεις τους άποτελούν τά καλύτερα δείγματα τῶν πρώτων χριστιανικῶν μαυσωλείων (εικ. 9).

Στήν έποχη δημοσίου τού Κωνσταντίνου μιά άξιομετώπη διαφοροποίηση παρατηρείται, πού θά έπιθισώει στή Δυτή μερι και το 17ο αίώνα με τήν ένσωμάτωση τῶν διλότους αύτονόμων κυκλικών κτιρίων στά θρησκευτικά συγκροτήματα. Τό μαυσωλείο τού Κωνσταντίνου σε άμεση έπικοινωνία μέ το ναό τών Αγίων Αποστόλων στήν Κωνσταντινούπολην¹⁰ όποτελεί τό καλύτερο παράδειγμα τής καινούργιας άντιτύπης. Χρησιμεύει ώς «βασιλικόν πολυάνθρωπον», τόπο της ηφαέων τάφων χριστιανικά μαυσωλεῖα.

9. Ρώμη, Αγία Κωνσταντίνα. Εσωτερικό τού ναού κατά μία γκρεμούρα τού Piranesi.

θεετωσαραπηνετο
ερμηφοιστηρηντυχηρ

Νέσιοασαφδαλε
ταρτωτηρηπελ· Ια
γαρμθητίμοσιατ

10. Μικρογραφία τού Κώδικα 463 τής Μονής Ιερωνυμού

τίου. Μέσα σε ιδιάιτερο ήρωα ήταν ό τάφος τού Μ. Κωνσταντίνου και τά λειψάνα τών Δώδεκα Αποστόλων. Κυκλικό σχήμα με βαθειά όψιδώματα στο πάνω του τοίχου είχε έφαρμοστε στά μαρτυρίου τά προσηργμένα στον "Άγιο Πέτρο της Ρώμης". Αντίθετα οι βάθροι ήγεμόνες τής Δύσης στον τομέα της ταφικής άρχιτεκτονικής ακόλουθησαν τον τύπο του ούτονόμου κυκλικού μαυσωλείου. Ή Ραβέννα μᾶς προσφέρει τό πιο μεγαλόπετρο παράδειγμα με τό μαυσωλείο τού Θευδερίχου (526), τού Οστρογότθου ήγεμόνες πού διατρούνε μια αὐλή βαθύτατη έκρωμασίμενη. Τό μαυσωλείο μορφής κυκλικού πύργου με λαξευτή τοιχοποιία έξωτερικά και ήμωφαιρικό μονόλιθο θόλο έμφανιζεται ώς έργο μοναδικό άναμεσα στά άλλα κτίσματα της Ραβέννας στά όποια κυριαρχεῖ η πλίνθωσ. Ο "Οστρογότθος" βασιλιάς θέβαια δέν είναι ό μόνος βάθρος που ακολουθεί της παραδοσεις της έλληνορωμαϊκής άρχιστοτήτας. Στό Παρίσι αναφέρονται δύο παραδείγματα στόν βο αίνα, ό τάφος τού βασιλιά Χλοδβίδου, και τού γιού του Χιλδεθέρτου, πού, όπως ή παράδοση ήναφέρει ήταν περικεντρά κτίσματα (εικ. 10).

Οι σκοτεινοί χρόνοι δεν μάς επιτρέπουν νά παρακολουθήσουμε τήν έξιλητή τών χριστιανικών μαυσωλείων μέ άκριβεια. Είναι όμως σαφές ότι οι καινούργιοι ίδεολογικοί και πολιτικοί προσανατολισμοί τής βυζαντι-

νής αυτοκρατορίας, οί άλλαγές στίς οικονομικές και κοινωνικές δομές, είχαν σάν άποτελεσμα τήν άλοκληρωτική ρήξη με την παράδοση.

Στή Δύση άντιθετα, ιδιάιτερα στό 10ο και τόν 11ο αι., παραπέται μία έντυπωσιακή διάδοση τού κυκλικού κτιρίου — ροτόντα — πάνω στά πρόπτυα πού είχαν διαμορφωθεί στους χρόνους τού Μ. Κωνσταντίνου, (όπου δηλ. τό κυκλικό κτίσμα άποτελούσε μέρος τού άρχιτεκτονικού συγκροτήματος). Αυτή ή προτίμηση έχηγεται εύκολα όχι μόνο γιατί στίς πρόηται αυτές ρωμαϊκές έπαρχιες υπήρχαν πολυάριθμα παραδείγματα τέτοιων κτιρίων, άλλα και γιατί ήταν γνωστό ότι αυτό ήταν τό σχήμα τού Πανάγιου Τάφου. Ένας μεγάλος άριθμός όπλο έλεφαντοστά και μικρογραφίες με τήν αναπαράσταση, περισσότερο ή λιγότερο πιστή, τού τάφου, όπως έπιστα και οι προσωπικές μαρτυρίες τών προσκυνητών είχαν σάν άποτελεσμα τήν έπικλητική άνηση τού κυκλικού κτιρίου¹⁰.

Στή βυζαντινή περίοδο (867-1453) δέν έχουμε μεγάλα ταφικά μνημεία. Μετά το 12ο αι., όταν τό πρόβλημα τού θανάτου και τής σωτηρίας τής ψυχής θά γίνει μία άπο τίς κυριότερες άπασχολήσεις τών άνθρωπων θα άναγερθούν όριμένα ξεχωριστά κτίσματα. Οι βυζαντινοί, όπως προκύπτει άπο τίς πηγές, τίς μικρογραφίες, τή ζωγραφική και τά ίδια τά όχιαιολογικά εύρηματα, χρησιμοποιούσαν γιά τίς έπισημες ταφές τίς σαρ-

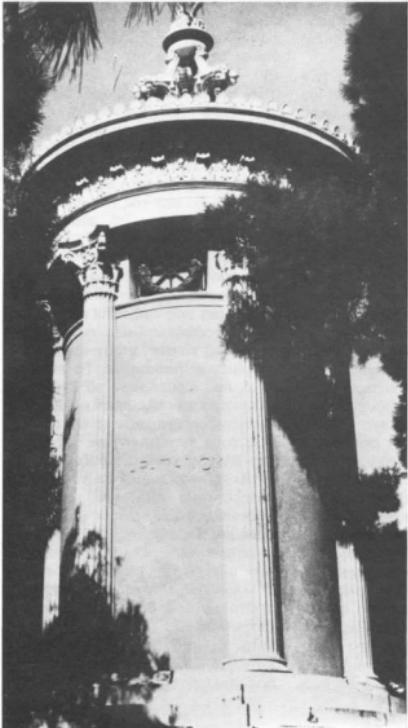
κοφάγους πού έφερναν γλυπτό διάκοσμο στίς άψεις ή τόν τύπο τού τάφου μέ κιβώριο. Ο τάφος τού Διγενή δημιουργείται στή διασκευή τού Escorial και τής Grottaferrata, ήταν κτίσμα τετρακάμρο, ύποθολο, με κιβώριο τού βανάνου όπο πάνω γιά τήν άποθεση τού σώματος τού ήρωα¹¹ (εικ. 11). Τέτοιες μορφές τάφων σώζονται σε μια σειρά όπο μικρογραφίες, δημιουργηθείσες, όπως ο Παρ. κωδ. Gr. 543, ο κωδ. 463 τής Μονής Ίθηρων στό "Άγιον Όρος", τό μυθιστόρημα τού Μ. Αλέξανδρου τού Ελληνικού Ινστιτούτου τής Βενετίας κ.ά.

"Ετοι μόνο στήν θύμη βυζαντινή περίοδο θά έχουμε τά ταφικά παρεκκλήσια πού κτίζονται έξι άρχης ή σάν προσθήκες σε παλιότερους ναούς γιά νά στεγάσουν τάφους διακεριμένων προσώπων. Τά κτίσματα αύτα πού προσέβαλαν τό δόναμο καί τό γόγτρο τών πλούσιων και ισχυρών οικογενειών άπηχουν με τήν πολυτέλεια τούς τίς κοινωνικές άντιληψεις τής έποχης τους. Οι βυζαντινοί τεχνίτες έξοικεωμένοι με τό σπαντικό κτέρεται τόπο κτισμάτων, τό ναό, θά δύσουν στά ταφικά τους μνημεία τύπους και μορφές τής έκκλησιαστικής άρχιτεκτονικής. Στό έσωτερο μάλιστα τών παρεκκλησίων θα άποκρυπταλλωθεί ειδικό είκονογραφικό πρόγραμμα με θέμα τήν Ανάσταση τών νεκρών.

'Από τά πιό γνωστά και λαμπρά παραδείγματα άποτελει τό ταφικό παρεκκλήσι τής Μονής τής Χώρας

11. Μονή της Χώρας (Kahriye Djami), πορόσταση τής έκ Νεκρών 'Ανάστασης.

12. Α Νεκροταφείο Αθηνών, Ταφικό μνημείο τής οικογένειας Καρόπου.

13. Α Νεκροταφείο Αθηνών, Ναοσχημος τάφος, έργο του Δημητρίου Φιλιππόπου.

(1313) στήν Κωνσταντινούπολη πού έγινε μέ δαπανές τού Θεόδωρου Μετοχίτη, πρωθυπουργού και διανοούμενού τής έποχής (εικ. 12). Τό έσωτερικό του έχει διακοσμηθεί με ξένοχες τοιχογραφίες πού άσφαλώς είναι από τά άριστουργήματα της βυζαντινής τέχνης. Στήν ίδια πόλη άναφέρουμε έπισης τό ταφικό παρεκκλήσι τής Μονής Παμακαρίστου (1310) μικρό και κομψό τετρακιόνιο ναό πού προστέθηκε στή ΝΑ γωνία τού παλιού καθολικού γιά νά τιμηθεί ένας από τούς ισχυρούς τής έποχης, ό πρωτοστράτορας Μιχαήλ Γλαύκας Ταρχανεώπης (εικ. 13).

Στήν Τουρκοκρατία οι χριστιανοί συνέχισαν νά θάβουν τούς νεκρούς τους, δηναρι και στο Βυζάντιο, τούς μέν άπλοις θνητούς γύρω από τίς ένονοιακές έκκλησίες, ή τίς μονές,

τούς δέ προυχοντες, δωρητές, μοναχούς μέσον σ' αύτές.

Στούς νεότερους χρόνους, μετά τήν άπειλευθέρωση τού έλληνικού έθνους, μέ διάταγμα τού 1834 άρχιζουν νά ιδρύονται και νά λειτουργούν τά όργανονένα νεκροταφεία. Οι καινούργιες κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες πού δημιουργούνται, τά νέα ρεύματα τής άρχιτεκτονικής πού εισάγονται από τήν Εύρωπη, έχουν δημοσιούργησε στήν ταφική άρχιτεκτονική.

Τό πο χαρακτηριστικό, άλλα και γνωστό από τίς πρόσφατες δημοσιεύσεις παράδειγμα, άποτελεί τό Α' Νεκροταφείο Αθηνών, πού ήδη από τό 1852 σε άρθρο τού περιοδικού «Πανδώρα» άναφερόταν ώς «... ή άξιοθέατος τών νεωτέρων Αθηναίων νεκροπόλιοις...». Ή ξιφρώς άναφερ-

μενη έλληνική άστική τάξη τού 19ου αι., θέλοντας νά άπαθανατίσει τίς οικονομικές, πολιτικές, καλλιτεχνικές και στρατιωτικές της έπιτυχιες άνεθετε στούς πιό φημισμένους καλλιτέχνες τής έποχης τήν τελευταία μαρτυρία τού πλούτου και τής δύναμής της.

Έτοις έδω λοιπόν μπορεί νά βρει κανείς τά μεγαλύτερα όντα ματα γλυπτών τού περασμένου αιώνα άλλα και σύγχρονα, δηναρι οι άδειφοι Φυτάλαι, ο Ιάκωβος Μαλακατές, ο Γιαννούλης Χαλεπάς, ο Ιωάννης Βιταράης, ο Δημήτριος Φιλιππόπους, ο Γεώργιος Μπονάνος κ.ά. για νά περιοριστούμε στούς πιο σημαντικούς. Πράγματι ή ταφική άρχιτεκτονική τού Α' Νεκροταφείου μάς δίνει από τήν ιδρυσή του τό 1837 περίπου, ένα πιούσιο ρεπερτόριο μορφών, τόσο

τῶν διαφορετικών ἀρχιτεκτονικών στύλων και τῆς νεοελληνικής γλυπτικής.

Στό νεκροταφείο κυριαρχούν τά ἄρχαιοπερι πέθαμα. Οι σαρκοφάγοι, τά ναιοδομόφορα ἐπίπλωμα, οι ἐπιτύμβιοι ναΐσκοι, οι μνημειακές λήκυθοι, οι ἀετωματικές στήλες, οι νεκρικές προτομές, οι ἑξάπλωμενές ἡ γυμνές γυναικείες μορφές, οι τεφροδόχοι καὶ τά λαϊκά λιθανάλυψα είναι ὅπα τά θέματα πού ἐπανέρχονται δύο και περισσότερο μέδιαφορετικές παραλλαγές. Ἀκόμα καὶ τό μνημείο τοῦ Λουκράτη μεταβαλλεται ἔωδο σε ταφικό σῆμα (π.χ. ὁ τάφος τῆς οἰκογένειας Καραπάνων 1895) (εἰκ. 14). Σχετικά μέδια εἰκόνογραφικά θέματα τῶν νεκριών αὐτῶν αυμάτων παραπρούμενοι διανείζονται καὶ τά σύμβολα τούς ἀκόμα ὅπα τὴν ἀρχαιότητα, ἀπεικονίζοντας τό φερωτό πνεύμα τοῦ θεάτρου, τίς ἀνεστραμμένες δάδες, τά στεφάνια, τούς φερωτούς ἐρωτιδεῖς κ.λπ. Ἀπό τά ἐπίπλωμα αὐτά «τά ἀρχαιοπερι πέθη τούς ὁμού και νεωτερίζοντα» διώτας ἀνάφερει ὁ ἀρχαιοράφος τῆς Πανδώρας, ἐκείνα πού ἐπιδιώκουν νά ἀποκτήσουν τό χαρακτήρα «μαυσωλείου» καὶ νά τραβήξουν τό ἐνδιαφέρον στόν Τάφον, είναι ἔνας μεγάλος ἀριθμός μνημείων νεοκλασικών μέ σημαντική ἀρχιτεκτονική ἀξία τοῦ τύπου τῶν μονόπτερων ναΐσκων (τάφοι τῶν Σλήμαν, Κούππα, Πιπινέλη, Συγράφου κ.ἄ.), (εἰκ. 15,16).

Ο δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος θά θέσει κάποιο τέλος στήν πολιτείεια καὶ τό ἀνθρώπινη ματαιόδοξη. Η σημειωνή ἀκοιμοφρία τῶν τάφων καὶ οι σπάνιες παραγγελίες γιά μεγαλόπτερη καὶ πολυτέλη μνημεία θέτουν ἔνα τέρμα γιά τὴν ὥρα στήν ἐπιτύμβια ἀρχιτεκτονική.

Σημειώσεις

1. «Υπόρχουν διάφορες ἀναπαραστάσεις τοῦ συνόλου τῆς πρόσοψής. Θραύσματα τῶν κιόνων πού διαμόρφωνταν τήν είσοδο δεξά και ὁριστέρα ἔχουν ουθεῖ στό Ἐθνικό Ἀρχαιολογικό Μουσείο τῆς Ἀθήνας καὶ τό Βρετανικό στό Λονδίνον.
2. Τό 317 π.Χ. μέ διάταγμα τοῦ Δημητρίου Φαληρέα ἀπαγορεύοντας τά πολυτέλη ταφικά μνημεία καὶ τό «σῆμα» τοῦ τάφου περιορίζεται σε ἀπλή ἀκόσμητη στήλη, σε κιονιόκο, κ.λπ.
3. Newton-Pullan, Cockerell, Ferguson, Dinsmoor, κ.ά.
4. Μεγάλα τιμῆτα ζωρόφων τοῦ μνημείου, καθώς καὶ τά ἀγάλματα τοῦ Μαυσώλου καὶ τῆς Ἀρτέμισας, ἔκβοτάν στό Βρετανικό Μουσείο τοῦ Λονδίνου.
5. Τό μνημείο προορίζεται νά περιλαβεί τά λειψανά τῶν αὐτόκτονών πού δέθηκαν βέση μέσα στόν τάφο τοῦ Αύγουστου. Στό μεσαίωνα σι Πάπες τό μετέτρεψαν σε φρύριο

πού π., τό διονύμιο του ἀπό τό γαλάμα ἐνός ἀγένειο πού ἐπαγρυπνούσε πάνω στό ίδιο τό μνημείο καὶ τήν αἰώνια πόλη.

6. Ἡ ἀποκατάσταση τοῦ μνημείου στή μορφή τοῦ 4ου αι. παρουσιάζει πολλές δυσκολίες. Ορισμένα στοιχεία δεβάσα μπορούν νά τού ἀποδούν χωρὶς μεγάλο κινύνο πλάνης. Τό κτίριο καλυπτόταν μέ τρούλο διαμέτρου 20,80 μ. που θατσάζοταν ἀπό μία κυκλική κινούστοιχη σε πλάτος 5,70 μ. ἀπό τόν ἔξτερο ποικίλη δημιουργίας περιμετρικό διάδρομο.

7. Ο νοσός τῶν Ἄγιων Αποστόλων, ένα ἀπό τά λαμπρότερά μνημεία τῆς Πόλης τῶν Ιουστινιανίων χρόνων, θαμαζόμενα ἀπό τούς Βυζαντινούς, ὡς τό ποιουδιότερο μνημείο τῆς πρετέουσας μετά τήν Αγία Σοφία, κατεδαφίστηκε στό 1469 γιά νά κπιτεί τό τζαμί τοῦ Πορθητή.

8. ERLANDER-BRANDENBURG, «Mausolees», Mon. Hist. de la France, 124 (1983), 28-29.

9. Γιά παραεγγόματα βλέπε: A.E. Brandenburg, «Mausolees». Mon. Hist. de la France, 124 (1983), 31-32.

10. Α. Ευγγόπουλος, «Ο τάφος τοῦ Διηγενή», Ελληνικά, τ. 20 (1967), σ. 24.

Βιβλιογραφία

ALAIN ERLANDER-BRANDENBURG, «Mausolees», Monument Historiques de la France, 124 (1983) 27-32.

B. FLETCHERS, A History of Architecture, (8th ed.) revised by J.C. Palmeis, London 1975, 249-252, 311-318, 367-370.

A. GRABAR, Le premier art Chrétien, Paris 1966, 160-169.

ΙΣΤΟΡΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ, Τόμ. Γ' 2, σ. 289 καὶ Ε. σ. 436.

ΣΤ. ΛΥΔΑΚΗΣ, Οι Ελλήνες Γάντες - ή νεοελληνική γλυπτική, Ιστορία - τυπολογία - λεξικό γλυπτών, Αθήνα 1981 (Μέλισσα).

ΣΤ. ΛΥΔΑΚΗΣ, Μια πολυτίμη γλυπτοθήκη, Το Α' Νεκροταφείο Αθηνών (ηρόλογος Ε. Μιχελή), Αθήνα 1981.

Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, Μονήματα Ιστορίας τῆς Αρχιτεκτονικής, τόμ. 2ος, Αθήνα 1975.

Α. ΕΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, «Ο τάφος τοῦ Διηγενή», Ελληνικά 20 (1967), 24-28.

Death and Architecture: Types and Forms

M. Kambouri

Since prehistoric times man has shown an exceptional interest in death. As soon as the various religious theories regarding the dead body were formed, the grave became the point of interest and was developed in many types and forms. Therefore, we will try to illustrate as fully as possible some examples that have a special significance in the evolution of funerary architecture.

The funerary monuments of the mycenaean period mirror the great importance given to the life after death and are extraordinary achievements for their time. A variety of over ground funerary monuments is furnished by the geometric period: they may not present a direct architectural interest but they are indeed masterpieces of plastic art and vase painting. The most significant funerary monuments belong, however, to the 4th century B.C. The best known and celebrated funerary monument of antiquity was, undoubtedly, the Mausoleum of Alikarnassos (350 B.C.), one of the seven miracles of the antique world.

The monument was commissioned by Mausolos, the dynast of Alikarnassos, to the architects Pytheos and Satyros, who also wrote a, lost today, book on it. The serious transformations of the Greek society that followed the death of Alexander the Great contributed to the great effect that the luxurious and impressive monuments of the rulers of the East had on Greek architecture.

The monumental Macedonian graves form a distinct group. The underground vaulted chamber and the temple-shaped facade carefully decorated - although destined to be hidden under a hill of earth - are typical characteristics of these graves. The tradition of the Greek funerary architecture was passed over to Rome, the cultural heir of Greek civilization, and was enriched with new varieties of style. Tombs and mausoleums usually cyclical in plan characterize the Roman period. Christianity brought along the theory that terrestrial life was nothing more than a temporary interval for eternity, therefore death had to obtain a new content and meaning.

The funerary buildings of the early christian age are of insignificant architectural interest with the exception of martyria that aimed to focus the attention on the exemplary - for the believers - life and death of the pioneers of the new faith. The establishment of Christianity as official religion of the new Empire by Constantine the Great contributed to the continuation of the already existing tradition in funerary monuments with one innovation: the incorporation of the monuments in religious architectural complexes. It was not until the 19th century when, with the decree of 1834, the first properly organized cemeteries appear. The new social and political conditions had a direct effect on funerary architecture.

The continuously rising Greek middle class of the 19th century, wishing to commemorate its economic, political, artistic and military success commissioned the most famous contemporary artists with the execution of the final proof of its wealth and power. The Second World War put under control the luxury and the human vanity.